

A független értelem

1976-ban született. Média-
szakember, három doku-
mentumfilm rendezője. Leg-
utóbbi írását 2008. 1. szá-
munkban közzöltük.

Márai Sándor és Kertész Imre között különös, nehezen megfejtendő kapcsolat van. Életművük — furcsa interferenciaként — egymást kölcsönösen erősítő hullámokban hat. Kettejük sorsa a világirodalmi siker relativitását példázza. Márait kilenc évvel halála után Olaszországban fedezték fel, majd *A gyertyák csonkig égnek* hatalmas sikere után valóságos Márai-reneszánsz alakult ki Európában. Kertészt pedig — könyvei ottani megjelenését követően — a német irodalmi közvélemény tette naggyá ugyanekkor, az 1990-es évek közepén.

Az önmeghatározás szabadsága című esszéjében Kertész magát magyar nyelven alkotó közép-európai zsidó íróként határozza meg. Valóban, ha szemügyre vesszük műveit, írásmódján talán inkább német és osztrák írók — például Kafka, Musil, Broch, Bernhard — közvetlen-közvetett hatása érződik. Mégis, és ez történetünk első paradoxona, a magyar irodalom Kertész Imre magyar író által lett világhírű. Megkésétt „felfedezése” egybeesett Márai különös, poszthumusz — és szinte véletlen — nemzetközi sikereivel. Kertész író-volta, élettörténete, és az általa leírt események is a modern kor legfontosabb, emblematicusá vált eseményeihez kapcsolódnak. A Holocaustról, Kertész Imre úgynevezett „fő témájáról” sokan írtak, mégis ő volt képes elfogulatlanul e témához közelíteni, és megfelelő — első olvasásra is borzasztó — összefüggéseibe helyezni. Cézanne-hoz hasonlóan vékony, ingoványos ösvényen járt, de sikerült elérnie célját. Márai Sándort pedig — gazdag életműve mellett — életének különös története teszi a 20. század egyik legérdekesebb művészevé. A 21. század elejére, úgy tűnik, tisztábban láthatók a modern kor tanulságai. Az idő ítél, s úgy tűnik, ha lassan is (több évtizedes késéssel), az értékek az őket megillető helyükre kerülnek.

„A költő — írja az orosz irodalmár, Pjotr Vajl az emigráns író, Joszif Brodskij kapcsán — már csak foglalatosságát tekintve is excentrikus, periférián élő ember, és amikor a metafizikai idegenséghez még hozzájárul, és azt súlyosbítja a fizikai értelemben vett kiűzetés vagy önszáműzés, sorsa drámaivá válik.” Márai 1948-as emigrációja — Kertész szavaival — „demonstráció” volt, bezárva a kaput az író lételeme, a nyelvi közeg és a széles hazai olvasótábor mögött. De bizonyos — belső vagy szellemi — értelemben Kertész is emigráns volt: nem volt hajlandó elfogadni a magyar társadalom valóságát, a diktatúrát, a múlttal való szembenézést máig tartó elmaradását. És emigráns volt más értelemben is: a Holocaust átélésének emléke az a bizonyos, Vajl által említett „önszáműzés”, mely nem engedte, makacsul fogva tartotta, de közben meg is védte az önfeladás nagyon is lehetséges útjától.

1944-ben, amikor vidéki menedékéből Budapest felé tartott, Márai látta azt a téglagyárat, ahol több ezer magyar zsidót zsúfoltak össze. Ekkor már nem publikált, belső emigrációban élt, *Naplót* vezetett. A könyv a 70-es évek közepén — Márai ekkor ismeretlen, betiltott szerző volt hazájában — valahogy mégis eljutott a szintén ismeretlen és mellőzött Kertészhez, aki Budapest peremén, egy angyalföldi vigasztalan lakótelep „fél-paneljében”, elolvasta a *Naplót*, és különös izgalom fogta el. Gondolatait följegyezte saját *Gályanaplójába*: „Nem tudom, miért fog el utólag is valami ugrásszerű, hálás öröm, hogy Márai Sándor látott engem. Ő negyvennégy éves volt, én tizennégy. Látta a sárga csillagos gyereket a téglaszáritó pajták közt; s tudta, amit ez a gyerek akkor nem tudott, hogy hamarosan elviszik Auschwitzba. Mindezt — hiszen mi egyebet tehet egy író? — leírta *Naplójában* (s ez a *Napló* mellesleg a korszak legtisztább, legátfogóbb és legfontosabb szellemi lenyomata). Mit jelent mindez? Nehéz megfejtani, akár egy különös csillagállást. Mégis, határozottan érzek benne valami mélységes, mindkettőnkől függetlenné váló értelmet, ami lassan terjedő körben halkan szétsugárzik, akár az általános lármában rendkívül nehezen kivehető, de ezért létező és kitörölhetetlen rádióhullám az éterben.”

„Mindkettőnkől függetlenné váló értelmet”: Kertész nagyjából harminc évvel később *Vallomás egy polgárról* című, egy német lap számára írt Márai-esszéjében újra felidézte e sorokat. Két sors, két különös, a történelemnek, a Svéd Akadémia szavaival „a történelem barbár önkényének” kegyetlenül kiszolgáltatott művészetlet. A sors és a sorstalanság írói. Márai — hőseihez hasonlóan — a végsőkig, konokul őrizte sorsát, a „régie Európa” értelmét. Kertész hőse pedig tömegember. Egy kisfiú — aki természetesen látja a körülötte lévő világot, mindent úgy fogad el, ahogy van. Első olvasásra összekapcsolásuk újabb paradoxon — az összefüggés azonban nyilvánvaló. A két magyar író gyökerei közösek. Egyrészt, és ez a kevésbé fontos, mindketten a német nyelvű közép-európai kultúrához kötődnek. Márai észak-magyarországi szász patríciuscsaládból származott, fiatal korában, amikor Németországban élt, a tekintélyes *Frankfurter Zeitung*nak dolgozott, és Kafkát fordított. Kertész a Holocaust után megtanult németül, sokáig műfordítóként dolgozott, Nietzsche-t, Freudot, Canettit fordított magyarra. Túl a nyelvi és szemléletmódbeli kérdéseken azonban a kegyetlen történelmi helyzet átélése és megértése okozza kettejük rokonságát. Márai olvasásakor — nagyon kevesen olvasták akkor Magyarországon a műveit — Kertész talán ezért érezte az „ugrásszerű, hálás örömet”.

Gályanapló: egy olyan ember gondolatai, aki nem is törekszik arra, hogy könyvei megjelenjenek, ismert író legyen. A kádári konszolidáció furcsa világában vagyunk, a 60-as években, amikor egy levert forradalom után Magyarország — történelmében nem először — megteszi „az alkalmazkodás óvatos, lassú taglejtéseit”. Különös hit kell ilyen környezetben az alkotáshoz. De az

irodalom — Kafka szavaival „a nemzeteknek ez a történetírástól olyannyira eltérő naplóvezetése” — belső és titkos erői éppen ekkor kezdenek el dolgozni. Kertész Imre regényt kezd írni. Nem önéletrajzot, hanem fikciós művet. Főszereplője egy fiú, Köves Gyuri, akit koncentrációs táborba deportálnak. Hosszú ideig dolgozik a regényen, és mikor befejezi, a kéziratot eljuttatja egy könyvkiadónak. „Élményanyagának művészi megfogalmazása — szól a kiadó elutasító válasza — nem sikerült, pedig a téma iszonyatos és megrázó.” Néhány évvel később mégis megjelenik a *Sorstalanság*, különösebb visszhang nélkül. Az, hogy a regényben a fiú természetesként éli meg a vele történt eseményeket, melyeket azóta „felfoghatatlannak”, „a történelmen kívül állónak”, de egyszerűen szólva is borzalmasnak neveznek, meghökkentő. Természetesnek, világa és lényé velejárójának tekinti azt, ami vele történik. Újabb paradoxon. Pedig éppen ezáltal nyílik a főszereplőnek — és az olvasónak — lehetősége arra, hogy elfogulatlanul, az első, őszinte pillantással mérje fel a körülötte lévő világot.

A kiszolgáltatott tömegek korát, ahol Auschwitz nem „kisiklás”, véletlen, történelmen kívüli esemény, hanem egy több száz éves civilizáció tagadása. A sorstalan ember kiszolgáltatott, gyermeki. Ám a sorstalanság nem korlátozódik a Holocaustra: a diktatúrák és tömegdemokráciák korának emberét egyaránt jellemzi. Kis Auschwitzok ma is léteznek — elég részt vennünk egy sporteseményen, rockkoncerten, politikai nagygyűlésen vagy más tömegrendezvényen, hogy belássuk ennek lehetőségét. Mert lényegük, ha nagyon különböző eseményekről van is szó, azonos: a század tulajdonságok nélküli emberének manipulálását szolgálják. Magányt látunk és alkalmazkodásvágyat. Belső, összetartozás-vágyat szomjazó kényszert. A koncentrációs tábor a kiszolgáltatottság terepe, a materialista lét szimbóluma. A fogvatartottak — kevés kivétellel — már önként is engedelmessé válnak. Kertész számára nyilvánvalóvá lett, hogy ez határozza meg a modern kor — hitét és sokszázados érintkezési formáit vesztett — emberét. Egy francia négyes vagy egy keringő lépéseinek vaslogikájával ez határozza meg az alkalmazkodás taglejtéseit.

A magyar polgárság és arisztokrácia összeomlása, tízezrek emigrációja és kitelepítése, egy kegyetlen diktatúra és egy elfojtott forradalom után a „puha” diktatúra provincializmusa valóban „ideális” helyszín volt az alkotáshoz. Az igazodási pontok eltűntek, a régi értékek maradványai pusztán üres díszletként szolgáltak, mint maga a felismerhetetlen Budapest, régi, lerobbant palotáival *A kudarcban* vagy *Az angol lobogóban*. Európa pereméről sokkal jobban lehetett látni a földrész válságát. Márai Amerikába ment, Kertész pedig magába zárkózott. Ekkor már egyikük sem kívánt osztozni a tömegek sorsában.

Nobel-beszédében Kertész így írja le azt a pillanatot, amely — saját bevallása szerint — az egyik legfontosabb volt életében:

„Egy hivatali épület elhagyatott folyosóján álltam, és mindössze annyi történt, hogy a keresztfolyosó irányából kongó lépteket hallottam. Valami különös izgalom vett rajtam erőt, mert a léptek felém közeledtek, s noha csak egyetlen, láthatatlan személytől származtak, hirtelen úgy éreztem, mintha százezrek lépteit hallanám. Mintha egy menet közeledne, dübörgő léptekkel, s egyszerre felfogtam ennek a menetnek, ezeknek a lépteknek a vonzerejét. Itt, ezen a folyosón egyetlen perc alatt megértettem az önfeladás mámorát, a tömegbe való beleveszés részeg gyönyörét, azt, amit Nietzsche — igaz, más összefüggésben, de mégiscsak idevágóan — dionüszoszi élménynek nevez. Szinte valami fizikai erő tolt és húzott a sorok közé, úgy éreztem, a falnak kell támaszkodnom, s ott meglapulnom, nehogy engedjek e csábító vonzásnak.” Márai Sándor 1948-ban hagyta el Magyarországot, mert különös, fordított „hönvágat” érzett, és nem akart engedelmeskedni a tömeg vonzásának. Elhagyta az országot, hogy máshol megélhesse „saját sorsát”. Kertész pedig Budapesten, a legsötétebb sztálini diktatúra idején értette meg a „saját sors” jelentőségét. „A Holocaustban — folytatja — én az emberi állapotot ismertem fel, a nagy kaland végállomását, ahová kétezer éves etikai és morális kultúrája után az európai ember eljutott.”

„A sérülés — írja 1934-ben Márai az *Egy polgár vallomásaiban* — régibb, talán átörökölt, élet előtti... Néha már arra gondoltam, hogy talán egy pusztuló osztály gyökértelensége hatalmasodott el bennem.” „A katasztrófa korában élünk — írja Kertész a *Felszámolás* című regényben —, minden ember a katasztrófa hordozója, ezért különös életművészetre van szükség, hogy fennmaradjunk.” A személyiség elvesztéséről sokan írnak, mégis, talán Kertész Imrének sikerült ezt a legegyszerűbben megfogalmaznia. Mint írja, 1956-ban elsősorban nyelvi megfontolások miatt nem emigrált. Előbb gyermekként, majd érett felnőttként láthatta az uniformizálódó tömegtársadalom működését. Sokakat meghökkentett, amikor azt állította, hogy a *Sorstalanság* a Kádár-diktatúra tükré: „... a totalitarizmus logikáját nyögő embert egy másik totalitarizmusban ábrázolom... nem tudom, hogy Nyugaton, egy szabad társadalomban, képes lettem volna-e megírni ugyanazt a regényt, amit ma *Sorstalanság* néven ismer a világ.” Több évtized, a közgondolkodás átalakulása, politikai rendszerek bukása és végtelen konokság kellett ahhoz, hogy e gondolatok igazsága nyilvánvaló legyen.

A természetes szemlélődés képessége magában rejt egy még hátborzongatóbbat is: az önazonosság lehetőségét. A század minden személyiséget manipuláló eszköze csődöt mondhat e „természetes” tekintet előtt. Kertész mondanivalója — ez egyik utolsó paradoxonunk — Márai regényeinek tartalmára rímel. Márai hősei — például Henrik, *A gyertyák csonkig égnek* főszereplője — kétségbeesetten próbálják őrizni magukban a múltat, ab-

ban a formában, ahogy szüleiktől kapták, mert igazodási alapot, megőrzendő értéket látnak benne. Bármilyen áron meg akarják védeni személyiségüket a körülöttük lévő világtól. Maga Márai is osztozott hősei sorsában: haláláig, földrészeken keresztül hordozta magával konok önazonosságát. Kertész hőse, épp ellenkezőleg, ártatlanul, gyermekien idomul a körülötte lévő világhoz — meg sem fordul a fejében, hogy ne ezt tegye. Tiszta lappal indul. A tabula rasa minden felmérhetetlen negatívuma mellett ez az újrakezdés lehetősége is.

„E katasztrófa által — írta a háború után börtöncellájában Albert Speer, Hitler bizalmasa — bebizonyosodott az évszázadok alatt felépített modern civilizáció rendszerének érzékenysége. A modern világ bonyolult szerkezete negatív, egymást kölcsönösen erősítő impulzusok hatására feltartóztathatatlanul hullhat szét... Semmiféle akarat nem tartóztathatja föl ezt a folyamatot, amennyiben a fejlődés az ember elszemélytelenedésének további fokozata felé tart, még inkább megfosztva az embert a személyes felelősségtől.” Egy létállapot megfogalmazása, legyen az bármilyen illúzió nélküli, talán magában hordozza a kiút megtalálásának lehetőségét. E *condition humaine* megfogalmazói közül Márai ismeretlenül halt meg kaliforniai emigrációjában, Kertész viszont még életében világhírű lett, Nobel-díjas kiválasztott.

A modern világ különös — de talán mégis rejtett értelemmel bíró — abszurditása, hogy bizonyos embereket „sztárrá” stilizál. Kiemeli őket az arctalan tömegből, arcuk, alakjuk, gondolataik ismertté válnak, meghatározva sokak gondolkodásmódját. A sors különös rendelése, hogy végül Márai Sándor és Kertész Imre is sztár-író lett. Egy furcsa szisztéma kiválasztotta őket, kiemelte az „általános lármából”: a feledésből és ismeretlenségből, hogy önazonosságuk elképesztő története a modern európai médiamitológia része legyen. Márai váratlan poszthumusz népszerűsége; Kertész életben maradása, művészi eszmélése — konok és magányos író-voltuk, késői és megdöbbenő világsikerük egy másik — hogy ismét Kafkát idézzük — „naplóvezetés” létét sejteti. „Nem olyan egyszerű — írja Kertész — kivételnek lenni; s ha már kivételnek szánt bennünket a sors, meg kell békélni a véletlenek abszurd rendjével, amely a kivégzőosztagok szeszélyével uralkodik embertelen hatalmaknak és szörnyű diktatúráknak kitett életünkön.”